

А. П. НЕПОКУПНИЙ І ПОРІВНЯЛЬНО-ІСТОРИЧНЕ МОВОЗНАВСТВО

У статті окреслено доробок А. П. Непокупного в галузі порівняльно-історичного мовознавства, зокрема його внесок у поглиблення гіпотези про існування північноєвропейської мовної спільності. У дискусії з Т. В. Гамкрелідзе, В'яч. Вс. Івановим учений наводить контраргумент проти гіпотези про гірський характер прабатьківщини індоєвропейців.

Ключові слова: германо-балто-слов'янська єдність, індоєвропейстика, лексичні відповідності, ізогласа, семантична універсалія.

А. П. Непокупний — відомий український мовознавець, ім'я якого занесено до енциклопедії «Українська мова»¹, «Енциклопедії литовської мови»² та «Лингвистического энциклопедического словаря»³ насамперед як дослідника балтійських та слов'янських мов, фахівця з мовних контактів, зокрема балтійських та слов'янських мов. Перші наукові праці А. П. Непокупного з'являються наприкінці 50-х років і засвідчують становлення його як фахівця з мовних контактів балтійських і слов'янських мов та ареальної лінгвістики. Вершиною досліджень А. П. Непокупного в цій галузі стали його монографії «Ареальные аспекты балто-славянских языковых отношений»⁴ та «Балто-севернославянские языковые связи»⁵, які мали широкий резонанс серед фахівців. У той же час серед наукових публікацій мовознавця починають з'являтися праці, які засвідчують зацікавленість А. П. Непокупного ще й порівняльно-історичним мовознавством, зокрема проблемою германо-балто-слов'янської єдності. Спочатку це була рецензія на книгу «Етнографски елементи на славяно-балта-германска общност» болгарського мовознавця П. А. Петрова⁶. Потім з'явилася його стаття «Остров Готланд и Scando-Baltica»⁷. Слід зазначити, що в цій статті вчений стисло сформулював програму майбутніх досліджень, як своїх, так і тих, що здійснюватимуться у відділі, який він згодом очолить.

У згаданій статті прогрес лінгвістичних досліджень, у тому числі взаємозв'язків між мовами, А. П. Непокупний убачав саме в їх *конкретизації*, окресле-

¹ Українська мова : Енциклопедія / Ред. кол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови). — К., 2000. — С. 378–379; 2-е вид., випр. і доп., 2004. — С. 410.

² Lietuvių kalbos enciklopedija. — Vilnius, 1999. — P. 432–433.

³ Лингвистический энциклопедический словарь. — М., 1990. — С. 66–67; 674.

⁴ Непокупный А. П. Ареальные аспекты балто-славянских языковых отношений. — К., 1964. — 164 с.

⁵ Непокупный А. П. Балто-севернославянские языковые связи. — К., 1976. — 227 с.

⁶ Непокупный А. П. [Рец. на кн.:] Петър А. Петров. Етнографски елементи на славяно-балта-германска общност. — София, 1966 // Мовознавство. — 1968. — № 2. — С. 90.

⁷ Непокупный А. П. Остров Готланд и Scando-Baltica // Baltistica. — 1974. — Т. 10. № 1. — С. 73–85.

ної ним так: «в індоєвропейстиці — вивчення зв'язків між окремими групами мов, у порівняльних дослідженнях у галузі дво- та багатосторонніх об'єднань таких груп — студії, які з'ясовують спільні явища тих чи тих мов, у сфері контактів між окремими мовами — дослідження відповідних процесів на рівні діалектів»⁸ (курсив наш. — Н. Б.).

Прикладами такої ступінчастої градації з участю балтійських, слов'янських та германських мов (де вказані вище типи конкретизації відбулися), за А. П. Непокупним, є праця норвезького мовознавця Хр. Станга про особливі лексичні відповідності між слов'янськими, балтійськими і германськими мовами⁹; список Ж. де Фриса, що містить близько двох десятків слів, які стали предметом взаємообміну між скандинавами, з одного боку, та латишами і литовцями, — з другого, та власне сама стаття А. П. Непокупного, що стосується міждіалектних скандо-балтійських зв'язків на острові Готланд¹⁰.

Після того як у 1982 р. проф. Ю. О. Жлуктенко залишив створений ним відділ романо-германського мовознавства, завідувачем цього структурного підрозділу Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні став А. П. Непокупний. З огляду на балто-слов'янський характер своїх наукових праць та на переважно германістичний склад відділу А. П. Непокупний об'єднав дослідження германських, балтійських і слов'янських мов в одне ціле в теоретичному напрямі класичної проблеми індоєвропейстиці — гіпотези про існування північноєвропейської мовної спільності, до якої належали германські і балто-слов'янські діалекти. Відповідно відділ почав працювати над темою «Спільна лексика германських та балто-слов'янських мов як проблема порівняльного та прикладного мовознавства».

Як певний орієнтир для подальшого дослідження А. П. Непокупний вибрав працю норвезького мовознавця Хр. Станга «Особливі лексичні відповідності між слов'янськими, балтійськими і германськими мовами»¹¹. Це потребувало занурення в індоєвропейстику, що передбачало вивчення на лексичному рівні зв'язків між мовами індоєвропейської сім'ї, а саме мовної єдності балтійських, слов'янських і германських мов.

Як відомо з історії мовознавства, дослідження германо-балто-слов'янських мовних взаємозв'язків розпочалося від моменту зародження порівняльно-історичного мовознавства і пов'язане з іменем данського лінгвіста Р. Раска, якого зацікавила проблема «ісландсько-латисько-слов'янських» паралелей. Пізніше цією проблематикою займався Й. К. Цейс (Цойс), який 1837 р. опублікував працю «Die Deutschen und die Nachbarstämme»¹².

Одним із перших термін «спільність» («Gemeinschaft») щодо германських, балтійських і слов'янських мов ужив Я. Грим. Наступним мовознавцем, який підтримував концепцію германо-балто-слов'янської мовної єдності, був А. Шлейхер, погляди якого поділяв Р. Хассенкамп, що знайшло відображення у його праці «Über den Zusammenhang des lettoslavischen und germanischen Sprachstammes»¹³.

Розвиток германо-балто-слов'янської проблематики відбувався між полюсами ствердження та заперечення. Якщо Б. Дельбрюк у праці «Вступ до вивчення

⁸ Там же.— С. 73.

⁹ *Stang Chr. Lexikalische Sonderübereinstimmungen zwischen dem Slavischen, Baltischen und Germanischen.*— Oslo, 1972.— 204 s.

¹⁰ *Непокупний А. П.* Зазнач. праця.— С. 73.

¹¹ *Stang Chr.* Op. cit.

¹² Див.: *Schmidt K. H. Keltisch und Germanisch // Das Germanische und die Rekonstruktion der Indogermanischen Grundsprache.*— Amsterdam ; Philadelphia, 1984.— S. 137, 150.

¹³ Див.: *Scherer Ph. Germanic-Balto-Slavic Etyma // Supplement to Language.*— 1941.— Vol. 17. N 1.— P. 7.

мови» робить висновок, що «історики добре зроблять, коли утримуватимуться від користування в науці такими групами мов і народів, як грекоіталійська, слов'яногерманська тощо»¹⁴, то Хр. К. Уленбек у своїй докторській дисертації відстоює гіпотезу про праспорідненість балтослов'янських і германських діалектів. Натомість Г. Хірт стверджував, що «...немає підстав підтримувати погляд щодо спорідненості литовсько-слов'янської (мови) з германською»¹⁵.

Під впливом Г. Хірта перебував і Ф. Клуге, який вважав, що «...Близька первісна спорідненість між германською і слов'янською [мовами] зараз навряд чи має прихильників відтоді, як розподіл індоєвропейських мов на групи *centum* і *satem* є основоположним»¹⁶.

Усупереч Г. Хірту в післявоєнній індоєвропейистиці спостерігається тенденція до позитивного вирішення питання про існування давньої германо-балтослов'янської єдності. Серед прихильників цієї концепції слід назвати В. Пізані, В. Порцига, а також Е. Поломе¹⁷. На думку останнього необхідне чітке розмежування лексичних одиниць на запозичені і питомі, з урахуванням того, які з них представлені, зокрема, «лише в північній Європі, тобто в германських і балтійських, германських і слов'янських, германських, балтійських і слов'янських мовах»¹⁸.

Концепція діалектного членування індоєвропейської прамови В. І. Георгієва є продовженням теорії родовідного дерева А. Шлейхера. На його думку, уже в VI–IV тисячоліттях до н. е. сформувалися чотири основні групи мов: 1) північноіндоєвропейська, або балто-слов'яно-германська; 2) західноіндоєвропейська (кельтська, італійська, венетська); 3) центральноіндоєвропейська, до якої входять грецька (македонська), вірмено-фрігійська, дако-мізійська (албанська) та індо-іранська; 4) південноіндоєвропейська, до якої належать хетто-лувійські мови¹⁹.

Проблеми балто-слов'яно-германських мовних зв'язків порушувалися також у працях з індоєвропейистики в колишньому Радянському Союзі. Чільне місце серед них займає фундаментальний твір «Сравнительная грамматика германских языков»²⁰, зокрема перший том «Германские языки и вопросы индоєвропейской ареальной лингвистики». Перу М. С. Чемоданова належить у цьому томі глава «Место германских языков среди других индоєвропейских языков»²¹.

На відміну від В. Порцига, який розглядав вісім особливих германо-балтослов'янських відповідників, М. С. Чемоданов збільшив їх кількість до двадцяти чотирьох²².

Через десять років Хр. Станг у своїй фундаментальній праці²³ залучив «надійний», на його думку, лексичний матеріал (188 лексичних ізоглос) і лише час-

¹⁴ Дельбрюк Б. Введение в изучение языка // Булич С. К. Очерк истории языкознания.— СПб., 1904.— С. 145–146.

¹⁵ Цит. за: Polomé E. C. Germanic and Regional Indo-European: Lexicography and Culture // Indo-European and Indo-Europeans.— Philadelphia, 1970.— P. 56.

¹⁶ Ibid.— P. 56.

¹⁷ Polomé E. C. The Dialectal Position of Germanic within West-Indo-European // Proceedings of the XXXIII International Congress of Linguistics.— Tokyo, 1983.— P. 740.

¹⁸ Ibid.— P. 735.

¹⁹ Георгиев В. И. Исследования по сравнительно-историческому языкознанию : Родственные отношения индоєвропейских языков.— М., 1958.— С. 277–282.

²⁰ Сравнительная грамматика германских языков.— М., 1962–1966.— Т. 1–4.

²¹ Чемоданов М. С. Место германских языков среди других индоєвропейских языков // Сравнительная грамматика германских языков.— М., 1962.— Т. 1.— С. 19–113.

²² Там же.— С. 81–85.

²³ Chr. Stang. Op. cit.

тину матеріалу, який викликає сумнів, але корисний для дискусії, і не врахував численних «ненадійних» відповідностей²⁴. Зібрані ним ізоглоси поділяються на балто-слов'яно-германські (68), балто-германські (66) та слов'яно-германські (54).

На думку італійського мовознавця-балтиста П. У. Діні, «В одному ряду з роботою Станга стоїть сьогодні збірник Української Академії наук, який виник, за словами його авторів, як “відгук на книгу Станга”. У ньому пропонується точний виклад проблеми й докладна бібліографія, він підтверджує положення Станга через двадцять років і одночасно продовжує його праці. Аналіз, проведений українською групою, здійснювався з урахуванням відкриттів у специфічних галузях балтистики, славістики, германістики й діалектології, у результаті чого багато випадків оцінюються інакше, ніж у Станга, а для деяких пар встановлений третій член порівняння»²⁵. Так, для введеної Хр. Стангом ізоглоси рос. діал. *лут, лутьё* — дсканд., дангл. *lind* «липа» А. П. Непокупний встановлює третій член порівняння — лит. *lenta* «дошка» (< «липова дошка»). Прийти до цього висновку йому дозволив аналіз багатого діалектного матеріалу російської мови, орієнтуючись на який український мовознавець пропонує програму пошуку відповідних семем при зверненні до діалектних та історичних матеріалів германських мов, з одного боку, та балтійських, — з другого. Спільний германо-слов'яно-балтійський дендронім перебуває, за висновком дослідника, на різних стадіях розвитку в окремих групах мов — від повного збереження в германському ареалі до майже повного зникнення в балтійському мовному просторі²⁶. Цей і подібні випадки дозволили А. П. Непокупному зробити і більш узагальнювальний висновок: «Вивчення спільної лексики германських мов, з одного боку, балтійських і слов'янських — з другого, показало, що в цілому спостерігається процес втрати спільного індоєвропейського фонду»²⁷.

Фундаментальний аналіз ізоглоси ісл. *drótt* — рос. друг — лит. *draūgas* дав право українському вченому внести корективи до висновку Хр. Станга про те, що нібито слов'янські та балтійські компоненти цієї ізоглоси не мають воєнного значення. А. П. Непокупний встановив, що «сліди такого значення простежуються або ж реконструюються як у слов'янських, так і в балтійських мовах»²⁸. Він переконливо продемонстрував, що на рівні весільної обрядовості воєнне значення спільної основи реконструюється у всіх трьох групах мов.

Крім цього, А. П. Непокупний вніс корективи в трактування авторами «Сравнительной грамматики германских языков» наведеної вище ізоглоси як «спільноєвропейського воєнного терміна»²⁹ (із вказівкою на дірл. *drong* «натовп», дбрет. *drong* «збори, сходка»). Враховуючи те, що зв'язок цієї ізоглоси з кельтськими мовами вважається сумнівним, А. П. Непокупний запропонував точнішу характеристику — не «спільноєвропейський», а «германо-балто-слов'янський воєнний термін»³⁰.

Роль А. П. Непокупного в появі колективної монографії «Спільна лексика германських і балто-слов'янських мов», безперечно, неоціненна, а її наукове значення підтверджується не лише словами, сказаними про неї П. У. Діні, а й

²⁴ Діні П. У. Балтийские языки.— М., 2002.— С. 144.

²⁵ Там же.

²⁶ Общая лексика германских и балто-славянских языков.— К., 1989.— С. 182–183.

²⁷ Там же.— С. 296.

²⁸ Там же.— С. 76.

²⁹ Чемоданов М. С. Знач. праця.— С. 66.

³⁰ Общая лексика германских и балто-славянских языков.— С. 81.

тим, що її внесено, крім списку джерел Етимологічного словника української мови, польського Праслов'янського словника³¹, ще й до створюваного в Лейдені нового індоєвропейського етимологічного словника (так званого Pokorny-projekt). Слід зазначити, що відповідальний за балто-слов'янський компонент цього проекту Р. Дерксен звернув увагу на два найважливіших джерела вивчення лексичних відповідностей між балтійськими, германськими та слов'янськими мовами — працю Станга 1972 р. видання та названу монографію українських авторів³².

Яскравим фахівцем з порівняльно-історичного мовознавства виявив себе А. П. Непокупний у доповіді «Слов'янська термінологія підвищеного рельєфу в індоєвропейському аспекті»³³, виголошеній на XII Міжнародному з'їзді славистів. На думку вченого, особливий інтерес до слов'янської термінології підвищеного рельєфу пояснюється тим, що «саме ця категорія загальних назв завжди активно обговорюється в індоєвропейському мовознавстві, як тільки йдеться про спробу реконструювати те географічне середовище, в якому сформувались індоєвропейці»³⁴. А. П. Непокупний вступає в дискусію з Т. В. Гамкрелідзе та В'яч. Вс. Ивановим, які відстоювали гіпотезу про гірське довкілля давніх індоєвропейців, одним з аргументів на користь якої вважали «поєднання значень 'гори і хмари' в одному слові». На їхню думку, «семантична багатозначність слів з колом значень 'гора', 'хмара' ... відображає реальну картину ландшафту давніх індоєвропейців: біля вершин 'високих гір' збираються 'хмари', чим і можна пояснити семантичний зв'язок між цими значеннями, який простежується в давніх індоєвропейських традиціях»³⁵. Не погоджуючись із таким поглядом, А. П. Непокупний поставив перед собою завдання дослідити «взаємовідношення між двома терміносистемами у слов'янських мовах — орографічною (назви підвищень) та метеорологічною (назви хмар). Результати дослідження засвідчили той факт, що семантичний перехід 'підвищення' → 'хмара' відбувається і в умовах східноєвропейської рівнини, напр. у білоруському діалектному *бугры* 'купчасті хмари' < 'підвищення' та лит. *gūbugas* 'хмара' < 'підвищення'»³⁶.

Семантичний перехід 'підвищення' → 'хмара' А. П. Непокупний простежив на рівні не тільки колективної (в говірках білоруської та литовської мов), а й індивідуальної мовно-образної творчості представників німецької, російської, української та латиської літератур. Так, німецький поет Б. Г. Брокес хмари порівнював із «квітучими пагорбами» та «величними горами». Не залишилася поза увагою дослідника і відома пушкінська строфа «Редеет облаков летучая гряда». Приклади семантичного переходу 'підвищення' → 'хмара' відшукав мовознавець і в українській літературі, зокрема в І. С. Нечуя-Левицького в повісті «Хмари» порівняння *гори, як хмара*, а в Лесі Українки прямо протилежне порівняння — *хмари, мов гори*.

Словосполучення *скелі хмар*, яке А. П. Непокупний знайшов у романі Григорія Тютюнника «Вир», є, на його думку, «подалішим розвитком порівняння

³¹ Słownik prasłowiański.— Wrocław ; Warszawa ; Kraków, 1995.— Т. 7.— С. 5.

³² Derksen Rick H. Notes on Baltic Etymology // Starptautiskais baltistu Kongress «Baltu valodas laikmetu griežos»: Referātu tezes.— Rīga, 2000.— Р. 66.

³³ Непокупний А. П. Слов'янська термінологія підвищеного рельєфу в індоєвропейському контексті // Мовознавство.— 1998.— № 2–3.— С. 62–77.

³⁴ Там же.— С. 62.

³⁵ Гамкрелідзе Т. В., Иванов Вяч. Вс. Индоевропейский язык и индоевропейцы : Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры.— Тбилиси, 1984.— Ч. 2.— С. 668.

³⁶ Непокупний А. П. Слов'янська термінологія підвищеного рельєфу...— С. 63–66.

хмари, мов гори». А латиський поет Я. Райніс починає свій вірш «Поганий сон» словами «Гори хмар / Давлять день»³⁷.

Все це дозволило А. П. Непокупному прийти до висновку, що «семантичний розвиток 'підвищення' → 'хмара', який простежується в бр. *бугор* та лит. *gūbiras*, відбувається в умовах Східноєвропейської рівнини. Це є контраргументом проти гіпотези про гірський характер індоєвропейської прабатьківщини, яка ґрунтується, зокрема, на тому, що в одній лексемі поєднуються значення 'гора' та 'хмара'. Свідчення текстів художньої літератури схиляють до думки що в характері зв'язків 'підвищення' → 'хмара' наявна якщо не сформована семантична універсалія, то принаймні вже стала тенденція до неї»³⁸.

Безперечно, до сказаного можна було б додати ще багато. Але й наведене засвідчує, що А. П. Непокупний був не лише всесвітньо відомим дослідником балтійських та слов'янських мов, а й непересічним фахівцем у галузі порівняльно-історичного мовознавства.

Завершити свою оповідь про А. П. Непокупного як мовознавця, хотілося б словами з його вірша «Оранка», який у поетичній формі засвідчує його творче кредо:

«Щоб ми в усьому, в кращі строки
І скрізь могли б
Підняти ґрунт важкий,
Потрібна оранка глибока:
В полях — на хліб,
В науці — на думки...»³⁹

N. M. BYKHOVETS

A. P. NEPOKUPNYI AND COMPARATIVE-HISTORICAL LINGUISTICS

The article outlines Nepokupnyi's creation in the sphere of comparative-historical linguistics, in particular his contribution to elaboration of the hypothesis about reality of the north European language community. Discussing with T. V. Gamkrelidze, Vjacheslav V. Ivanov the scientist suggests his counter argument against hypothesis about the mountainous character of Indo-Europeans ancestral home.

Key words: Germanic and Balto-Slavic unity, Indo-European linguistics, lexical correspondences, isoglotic line, semantic universal.

³⁷ Там же.— С. 66–67.

³⁸ Там же.— С. 67.

³⁹ Непокупний А. П. «Оранка» // Золото вікон.— К., 1989.— С. 18.